

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Yıl : 1968

Cilt : XVI

Yayın Komisyonu:

Prof. Hamdi Ragıp ATADEMİR (*Dekan*)

Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN,

Prof. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU,

Doç. Dr. Necati ÖNER

Doç. Dr. Yaşar KUTLUAY

Doç. Dr. Talât KOÇYİĞİT

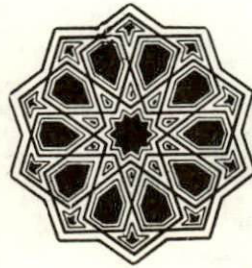
Yıl : 1968

Cilt : XVI

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

1970

1970

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 1970

İ Ç İ N D E K İ L E R

Muhammed Abduh, <i>Fatiha Tefsiri</i> (Çevirenler: Abdulkadir ŞENER, Mustafa FAYDA)	1
Doç. Dr. Hüseyin ATAY, <i>Mantuktaki Kıyasın Dördüncü Şekline Dair</i>	35
Fevziye Abdullah TANSEL, <i>Gül-Baba Adı Verilen İki Ayrı Şahsiyet Molla Murad Divanı ve Sünbül Sinan</i>	67
Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>Muhammed İbn Cerir et-Taberi ve Tefsiri</i>	79
Doç. Dr. Talât KOÇYİĞİT, <i>Cehmiyye (Mutezile) de Akılcılık</i> ..	103
Dr. Süleyman ATEŞ, <i>Azl veya Doğum Tahdidi</i>	123
Prof. Dr. Muhammed Yusuf Musa, <i>İmam Mâlik ile Leys B. Sa'd Arasındaki İhtilâf ve Yazışma</i> (Çev.: Abdülkadir ŞENER) ..	131
Doç. Dr. Hüseyin ATAY, <i>Kur'anda Bilgi Teorisi</i>	155
Prof. Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU, <i>Suhreverdi ve İşrakiye Felsefesi</i>	177
<u><i>Kıtab Tanıtma ve Tenkitler:</i></u>	
<i>Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayân</i> (Mustafa FAYDA)	201
<i>et-Tafsir Wa Ricaluhu</i> (Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU).....	203
<i>Warakât 'ani'l-Hadarati'l - Arabiyyati bi Ifrikiyyati't-Tunisiyya</i> (Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU)	219
Dr. Süleyman ATEŞ, <i>Zahir ve Batın İlmine Dair Bir Eser, al-Fark Bayna İlmî-Ş-Şari'a Wa'l-Hakika</i>	225
—, <i>Uyubu'n-Nafsi Wa Mudâwâtuhâ</i>	233

CEHMIYYE (MUTEZİLE) DE AKILCILIK*

Doç. Dr. TALÂT KOÇYİĞİT

Câhiliyye Araplarının sâhip oldukları bilgi kısıntılarının menşe ve mahiyetleri tetkik edilecek olursa, bunların, tabiat ve insan konusunda, birbirleriyle herhangi bir ilgisi bulunmayan bir takım görüş ve inançlardan, seleflerinden tetkik ve tesbit edilmeksizin nakledilmiş bazı tecrübelerden, veraset yoluyla kendilerine intikal etmiş tıbbî ve alışkanlık haline gelmiş kehanete, yahut önceki nesillerden nakledilmiş yıldızlara müteallik bir takım söz ve tekerlemelerden ibaret oldukları görülür. Hattâ edebiyatla ilgili olarak rivayet ettikleri, fakat hiç bir araştırmaya tabi tutmadıkları şiir bile bu kabildendir. Bugünkü tabiriyle kültür sahibi olan her câhili bu bilgilere yabancı değildir; çünkü bunların hepsi sâbit malûmat cinsindedir.

İslâmiyet, fikir hayatına başka bir canlılık getirmiştir. Her ne kadar ilk devirlerde, belirli isimlerle zikredilen müstekil ilimler henüz teşekkül etmemiş idiyse de, nâzil olan âyetlerle ilgili açıklamalar, Hazreti Peygamberden işitilen söz (hadîs) lerin dindeki ehemmiyetleri dolayısıyla müslümanlar arasında müzakere ve münakaşa edilmesi, ve nihayet, gerek Kur'ân âyetleriyle ve gerekse Hazreti Peygamberin hadîsleriyle vârid olan emir ve nehiylerin halâl ve haram yönünden değerlendirilerek tatbik sahasına çıkarılması gayretleri, daha sonraları müstekil birer ilim olarak ortaya çıkacak olan Tefisir, Hadîs ve Fıkıh ilimlerinin ilk belirtileri olmuştur. Nitekim daha Abbâsî devrinin başlarında bu ilimlerle ilgili müstekil eserler tasnif edilmiş bulunmaktadır.

Abbâsî devrine kadar sadece dine taalluk ettikleri için "dinî ilimler" adı altında gelişmeye devam eden ve müslümanlar arasında büyük kabul gören bu ilimler yanında, akla dayanan yeni bazı ilimler daha ortaya çıkmağa başla-

* Cehmiyye ve mutezile, İslâm tarihinde zuhur etmiş iki ayrı mezhep olmakla beraber, biz, gerek yazımızın başlığında ve gerekse yazımızda bazan mutezile, bazan da mutezileye delâlet etmek üzere cehmiyye ismini kullandık. Hadîşçiler arasında maruf olduğu üzere, mutezile, cehmiyyenin sıfatların nefyi ve Kur'ânı Kerîmin mahlûk olduğu görüşlerini benimsemiş olmaları dolayısıyla cehmiyye ismiyle de şöhret kazanmışlardır.

miş, halifeler tarafından da teyid ve teşvik olunmaları dolayısıyla, çok daha süratli gelişmiş, kısa bir zaman içinde de tedvîn ve tasnif devrine girmiştir¹. Buna göre diyebiliriz ki, İslâmiyetin ilk asırlarında iki gurup ilim teşekkül etmiş bulunmaktadır. Biri, menşei İslâm olan ve Tefsir, Hadis ve Fıkhu içine alan dinî ilimler; diğeri ise, Hind, Yunan ve İran'dan gelen ve Tıb ve Felsefeyi içine alan dünyevî ilimler. Nitekim ilimlerin tasnifine tahsis ettiği bir bâbta İbn Haldûn bu hususa işaret eder ve şöyle der:

“İnsanların meşgul oldukları, tahsil ve ta’lim yolu ile birbirlerinden aldıkları ilimler başlıca iki sınıfta toplanmıştır. Birincisi, insanın aklı ile elde edebileceği tabii ilimler; ikincisi ise , onu vazedenden aldığı nakli ilimlerdir. Evvelkisi hukmet-felsefe ilimleri olup insan bunları aklıyla öğrenir; beşerî idraki sayesinde mevzularına, meselelerine, bürhanlarına ve çeşitli öğretim yollarına vakıf olur ve yine bu sayede doğruyu hatadan ayırma imkânını bulur. İkincisi ise, Vâzı-ı Şer’îden gelen habere müstenid nakli ilimlerdir. Bu ilimlerde, bazı fer’î meselelerin asıllara ilhakı dışında aklın rolü yoktur. fer’î meseleler, birbirini takip eden bir takım hâdiselerden ibaret olduğu için bunlar kullî nakil içine girmezler; ancak kıyas yolu ile bunların asıllara ilhakı gerekir. Nakli ilimlerin aslına gelince, bunların hepsi de Allah ve Resûlü tarafından bizim için vazolunmuş Kitap ve Sunnet’e ait şer’iyyattır”².

Tefsir, Hadis ve Fıkıh gibi nakle dayanan ve tamamıyla İslâmî olan ilimler yanında akli-felsefî ilimlerin zuhuru, bidayette, İslâmdan ayrı, müstekıl bir seyir takip ederek olmamıştır. Bilâkis akıl, nakli ilimlerin getirdiği hükümleri kendi yönünden teyid etmek, kendine has delil ve bürhanlarıyla naklin öğrettiklerini muarızla karşı korumak gayesiyle faaliyete geçmiştir.

1 Dünyevî diyebileceğimiz bu ilimlerin başlıca menşei Cundîsâbürr medresesidir. Bu medrese Kisra Enuşirvan (531 - 579) tarafından kurulmuştu ve araştırma konularını tıb ve felsefe teşkil ediyordu. Hocalarının çoğu ise hristiyan nasturilerdi. Milâdî 6 ncı asırda İran, ilmî faaliyetlerin son derece ileri olduğu bir ülke idi. Cundîsâbürr medresesi, bunun bir semeresidir. Bu medresede tıbbî araştırmalar yapan bir enstitü ile bir de hastane kurulmuştur. Hocalarıyla tabibler kendi diyarlarından çıkarılmış ve İran’a iltica etmiş hindli veya Yunan, yahutta hristiyan suryanilerdir. Buna göre Cundîsâbürr’da bir taraftan Hind ve İran, diğerk taraftan Yunan “Hikmet”i birleşmiş oluyordu. Müslümanların İran’ı fethetmelerinden sonra da faaliyetine devam eden bu medrese, Abbâsî devrinden itibaren müslümanlar üzerinde müessir olmağa başlamış ve ilmî hareketlerde büyük rol oynamıştır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. De Boer, Târihu’lFelsefe Fi’l-İslâm, s. 24 ve aynı sahifede 4 No. lu not.

2 Bkz. İbn Haldûn, el-Muqaddime, I. 363.

Aklın, bilhassa itikadî konuları ele alarak müdafaaya girişmesi, İslâm tarihinde yeni bir ilmin zuhurunu sağlamıştır. Bu ilim, Kelâm ilmidir.

Muhtelif devirlerde yaşamış bazı imamların Kelâm ilmiyle ilgili tariflerinde bu husus açıkça görülür. Meselâ el-Gazâlî (Ö. 505/1111) ye göre Kelâm ilminin gayesi “ehl-i sunnet akîdesini, ehl-i bid’atın teşvişinden korumaktır”³. El-İcî (Ö. 756/1355) ye göre “delil iradı ve şüphenin izalesiyle akâid-i dîniyenin isbatıdır”⁴. Et-Teftâzânî (Ö. 792/1383) ye göre akâid-i dîniyyeyi yakinen hasıl olan delillerle bilmektir”⁵. İbn Haldûn (Ö. 808/1406) ise, Kelâmın “îmanî akâidi akli delillerle isbat, selef ve ehl-i sunnet mezheplerinden inhıraf etmiş mübtedi’anın fikirlerini de red eden bir ilim” olduğunu söylemiştir⁶.

Kitap ve Sunnette vârid olan , yahut bize nakil yolu ile gelmiş bulunan akâidin akli delillerle isbatını ve bu akâide muhalif olanlara karşı onların müdafaasını gaye edinen Kelâm ilmi ile ilgili bu tarifler, aslında birbirinden farksız, aynı gerçeği ifade eden görüşlerden ibarettir. Esasen Kelâmın zuhurunu hazırlayan ve gelişmesini sağlayan çeşitli âmillerin incelenmesi de, tariflerde belirtmek istenen ana fikri doğrulayacak neticeler vermektedir. Eğer bu âmiller, bir kısmı bizzat İslâmın tabiatından neş’et ettiği için dahili, diğer bir kısmı da yabancı din mensuplarından geldiği için harici olmak üzere iki kısımda gözden geçirilecek olursa, her iki şekilde de aklın hükümlerine değer verilerek kendi yolunda ve fakat gerçeğe ulaşacak yönde tenbih ve teşvik edildiği görülecektir. Kur’ânı Kerîmi tetkik edenler buna dair pek çok misal bulabilirler:

Hazreti Peygamber İslâm’ı tebliğ etmek için gönderildiği zaman Arap Yarımadası çeşitli din mensuplarının birbirleriyle mücadele ettikleri bir belde idi. Mü’minler, yahudiler, sâbi’iler, hristiyanlar ve müşrikler...⁷. Bunlardan herbirinin kendine göre bir takım inançları vardı ve her biri kendi inançlarının diğerlerinden daha doğru ve hak olduğunu iddia ediyor, bu iddianın isbatı için kendine has deliller ileri sürüyordu.

3 Bkz. el-Munķız mine’z-zalâl, s. 132.

4 Bkz. Şerhu’l-Mevâķıf, I. 14-15.

5 Bkz. Şerhu’l-Maķâşıd, I. 4.

6 Bkz. el-Muķaddime, I. 382.

7 Kur’ânı Kerîm, bir âyetinde bu dinlerin isimlerini toplu olarak zikreder ve muhtelif âyetlerde de herbirinin sâhip olduğu inançları açıkhyarak bunlara cevaplar verir. (Bkz. Hacc sûresi, 17). Bu âyetin meali şöyledir: “İman edenler, yahudiler, Sabi’iler, nasraniler, mecûsiler ve müşrikler (yok mu); işte Kıyamet Günü Allah, onlar hakkında hüküm verecektir. O, her şeye hakkıyla kaadirdir”.

Hazreti Peygamber, bu çeşitli din mensuplarının her biriyle ayrı ayrı mücadele etmek zorunda kalıyordu. Fakat bu mücadelesinde Allah onu yalnız bırakmıyor, gönderdiği vahiylerle ona yol gösteriyor, eline, muarızlarını cevaptan âciz bırakacak kuvvetli deliller veriyordu. Bu deliller, daha çok akla hitap edici, onu uyarıcı, tefekküre, teemmüle ve tezekküre davet edici idi. Meselâ Allah'ı inkâr ederek O'na yıldızları şerik koşan müşriklere, İbrâhîm (A.S.) in kıssasını tekrarhyarak intibaha gelmelerini öğüt veriyor ve şöyle diyordu:

فلما جن عليه الليل رأى كوكبا قال : هذا ربي . فلما افل قال : لا احب الآفلين

“Gece etrafımı kaplayıpta yıldızları görünce , işte benim rabbim diyor; fakat yıldızlar ufûl edip görünmeyince de, ben ufûl edenleri sevmem (bunlar benim rabbim olamaz) diyordu”⁸.

Yine müşriklere “bu çürümüş kemikleri من يحيى العظام وهى رميم” kim diriltecek?” diyerek öldükten sonra dirilmeyi inkâr edenlere قل : “de ki: Onları ilk defa inşa eden Allah يحيىهاالذى انشأها اول مرة” “biz ilk defa afecيينا بالخلق الاول بل هم فى لبس من خلق جديد”⁹ yaratmada aciz mi gösterdik ki (yeniden diriltme işi bahis konusu olduğu zaman bunda âciz kalalım); fakat onlar yeniden yaratma işinde şüphe içindedirler”¹⁰.

Allah'ı inkâr edenlere karşı, akılları tenbih, tefekkür ve teemmüle tevcih ederek şöyle diyor: ان فى خلق السموات والارض واختلاف الليل والنهار والفلك التى تجرى فى البحر بما ينفع الناس . وما انزل الله من السماء من ماء فىحيا به الارض بعد موتها وبث فيها من كل دابة وتصريف الرياح والسحاب المسخرين به الارض ليقوم يعقلون. “Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün birbiri arkasından gelip gidişinde, gemilerin insanlar için faydalı şeylerle denizlerde yüzüşünde, Allah'ın semadan indirdiği yağmur ile arza ölümünden sonra yeniden hayat verip her çeşit hayvanı üzerinde yayışında,

8 En'âm sûresi, 76.

9 Yâsîn sûresi, 78-79.

10 Kaf sûresi. 15.

rüzgârı ve musahhar bulutu sema ile arz arasında (dilediği tarafa) sevkedişinde akıl sâhipleri için ibretler vardır¹¹. Ayette bilhassa akıl sahiplerinden bahsedilmesi, üzerinde ehemmiyetle durulacak bir noktadır. Göklerin ve yerin yaratılışı, gece ve gündüzün ihtilâfı, rüzgârın ve bulutların hareketi ve bunun gibi dış âlemde görülebilen olayların hepsi, kesret içindeki vahdetin bir tezahürüdür ve yalnız akıl sâhipleri, bu vahdetten Allah'ın varlığını ve birliğini tefekkür ve teemmül yolu ile istidlâl edebilirler.

Misal olarak zikrettiğimiz bu bir kaç âyetle zikrinden sarfı nazar ettiğimiz daha bir çok âyet, müslümanların yabancı din mensuplarıyla giriştikleri münakaşalarda takip edecekleri hattı gösterdiği gibi sâhip olmaları ve bağlı bulunmaları gereken inanç ve akidelere de işaret etmektedir. Bunlar, yukarıda da kaydettiğimiz gibi, Kelâm ilminin zuhurunu hazırlayan dahili âmillerin başında yer alır.

Hicretin ilk asrı boyunca Kur'ânı Kerîmin ve Hazreti Peygamberin tevcih ettiği yönde, gerçek akâide her hangi bir hâle gelmemek üzere devam eden ve daha ziyade müslümanlarla diğer din sâlikleri arasında vukua gelen bu çeşit itikadî münakaşalar, birinci asırdan sonra yön değiştirmeye başlamış, bilhassa Cehmiyye (mütezele)¹² nin zuhuru ile felsefî bir libasa bürünerek şiddetini daha çok artırmıştır. Fakat en büyük talihsizlik, bu münakaşalarda hasım olarak görülen diğer din mensuplarının yerini müslüman gurupların almış olmasıdır. Bu durum, yukarıda işaret ettiğimiz Kelâm ilminin zuhurunu hazırlayan ve gelişmesini sağlayan haricî âmillerin daha çok müessir olmağa başladığı devirlere aittir. Bu haricî âmillerin başında, İslâm akâidini korumak ve yabancı baskılara karşı onu müdafaa etmek görevini üzerine alan itizal mezhebinin, Yunan felsefesini bir meslek haline getirmesi ve akâidin bazı müşkül taraflarını bu felsefe ile açıklamaya kalkışması gelmektedir¹³.

11 Bakara sûresi, 164.

12 Umumiyyetle, mütezilenin Vâsıl İbn'Ata' ile başladığı kabul edilirse de, dinî meselelerin felsefî izahı mütezile imamlarından Ebu'l - Huzeyl'in önderliğinde gelişmiştir. Bu konuda bkz. eş-Şehristânî, el- Milel ve'n-Nihâl, I. 46.

13 Mützele yabancı din sâlikleriyle giriştikleri münakaşalarda, bunların cidal ve münakaşa yönünden çok daha kuvvetli olduklarını ve çok daha müessir silâhlarla karşı koyduklarını farkediyorlardı. Bu kuvvetin menşei felsefe ile diğer akli ilimlerdi. Mützeleyi eski Yunan felsefesine ait arapçaya tercüme edilmiş kitapları mütalâaya sevkeden âmil, hasımlarının sâhip oldukları aynı silâhları elde etmek arzusudur. Ne var ki, önce İslâm akaidinin korunması için bir vasıta olarak alınan felsefe daha sonraları gaye olmuş, asıl olan diğer gaye ikinci plâna itilmiştir.

Vâkıa mutezile, yabancı din mensuplarıyla olan mücadelelerine yine devam etmiştir. Bazı mutezili yazarların beyanlarından öğrendiğimize göre, çeşitli ülkelere gönderdikleri dâ'iler vâsıtasıyla bir çok gayr-i muslimin İslâma girmelerini sağlamışlardır. Meselâ Vâsıl İbn 'Atâ', kendi adamlarından 'Abdullah İbnu'l-Hâriş'i Mağribe göndermiş, bir çok kimse onun eliyle doğru yola gelmiştir. Keza Horāsân'a Hafş İbn Sâlim'i göndermiş; Hafş, Tirmiz'e kadar giderek orada Cehm İbn Şafvân ile münazaraya girişmiş ve onu susturmuştur. Yine bu maksatla, el-Kâsim Yemen'e, Eyyüb Cezîre'ye el-Hasan İbn Zekvân Kûfe'ye, 'Osmân eṭ - Ṭavîl de Ermeniyeye gönderilmiştir¹⁴. Mutezili el-Ḥayyât, kendi mezhebini medhederken aynı konuya temas ederek şöyle der: "Yer yüzünde mutezileden başka dehriyyeyi reddeden kimse var mı? İbrâhîm en-Nazzâm, Ebu'l-Huzeyl, Mu'ammer, el-Esvârî ve diğer benzerleri gibi kimleri gösterebilirsiniz? Tevhîdi doğrultan, apaçık huccetlerle bunu isbat eden, kitaplar telif eden, dehriyye, saneviyye ve buna benzer çeşitli mülhud sınıflara reddiyeler hazırlayan mutezileden başka kim biliniyor?"¹⁵. "Halk içinde erbab-ı nazar ve kelâm sâhibi olan yalnız muteziledir"¹⁶.

Bu ifadelerde büyük bir hakikat payının bulunduğuna şüphe yoktur; çünkü mutezilenin zuhuruna kadar, İslâm tarihi, felsefi görüşlere sâhip, akıl her şeyin üstünde tutan ve akıl yolu ile halledilemeyecek hiç bir şeyin bulunmadığına inanan mutezile gibi bir mezhebin vücuduna şâhit olmamıştır. Bu bakımdan mutezile, zuhurundan itibaren yalnız yabancı din sâlikleriyle mücadele etmemiş, aynı zamanda, Kur'ânı Kerimde müteşabih olarak gelen âyetlerin şerh ve izahında kendilerini salâhiyetli görerek onları felsefi yönden açıklamaya çalışmıştır. Bu âyetlerden bir kısmı tevhîdle ilgilidir; bir kısmı Allah'ın adaletiyle ve ef'âliyle, bir kısmı insanın ef'âliyle ilgilidir; bir kısmı da Cennet, Cehennem ve Kıyamet ahvali ile ilgili olan âyetlerdir.

Biz burada, mutezilenin bu âyetlerle ilgili felsefi görüşleri üzerinde duracak değiliz. Bunlar Kelâm kitaplarında mufassal bir şekilde ele alınmış ve her birinin ayrı ayrı cevapları verilmiştir¹⁷. Bizim üzerinde durmak istediğimiz konu, mutezilenin, Allah'ın zâtı, sıfatları ve ef'âli ile insanların ef'âli (kaza ve kader, yahut cebr ve ihtiyar) gibi akâidin çeşitli konularına taalluk eden mese-

14 Bkz. İbnu'l-Murtażâ, Ṭabaḳâtu'l-mu'tezile, s. 32.

15 Bkz. Kitâbu'l-İntişâr, s. 17.

16 Bkz. Aynı eser, s. 72.

17 Mutezilenin İslâm akaidi üzerinde isâr ettiği cidal ve münakaşalar, "Hâdisçilerle Kelâmcılar arasındaki münakaşalar" (İlâhiyat Fakültesi Yayınları - Ankara 1969) adlı eserimizde ayrıca incelenmiştir.

lelerde felsefî görüşlerini her şeyin üstünde telakkî etmeleri, aralarındaki çeşitli ihtilâflara rağmen, bu görüşleri, zaman zaman itikadî ahkâmın makamına ikameye gayret sarfetmeleri ve bütün bunları sırf akıl adına yapmış olmalarıyla ilgilidir. Filhakika, müdafaa ettikleri görüşlerin İslâm dışı olması, asıllarının yabancı dinlerde veya kadîm felsefede bulunması, mutezile için hiç bir kıymet ifade etmemiş, fakat akılları, tevile kalkıştıkları âyetlerin her hangi bir tevîl suretini bu görüşlerden biri ile mutabakatını tasdik etmişse, o görüşü âyetin manâsı olarak almakta tereddüt göstermemişlerdir; çünkü felsefe, mutezilenin kalbine, aklın dinî ahkâma hâkim olduğu inancını yerleştirmiştir. Bu bakımdan eğer dinî nassın zâhiri, aklın hükümlerine aykırı düşmüşse, o nassa aklın kabul edebileceği bir manâ vermek zorunluluğunu hissetmişlerdir. Böylece, mutezile nazarında, akla aykırı düşen nakıl, değerini kaybetmiş ve aklın hükmü ona tekaddüm etmiştir.

Beş asıldan ibaret olan mutezile akâidinin çeşitli meselelerinde bunun örneklerini görmek mümkündür. Burada tevhide taalluk eden bazı görüşlerini misal olarak zikredebiliriz.

Bilindiği gibi Kur'ânı Kerimde ve Hazreti Peygamberin hadislerinde, insanların sâhip oldukları el, göz, yüz, ayak gibi bazı uzuvların isimleri Allaha da izafe edilmekte, bazan Allah'ın 'Arş üzerinde istiva ettiği, her gecenin son üçte bir vakitlerinde yer semasına indiği, yahut O'nun semada bulunduğu belirtilmektedir.

Bazı âyetlerde Allah'ın bir elinden, bazılarında iki, bazılarında da cemî' sigasıyla ikiden fazla ellerinden bahsedilmektedir: يدالله فوق أيديهم "Allah'ın eli onların elleri üzerindedir"¹⁸. "İki elimle yarattığım (Âdem) e secde etmene mâni olan nedir?"¹⁹. أولم يروا أنا "Görmüyorlar mı ki biz olar için ellerimizin yaptığı hayvanlar yarattık"²⁰.

Yine bazı âyetlerde Allah'ın bir gözüne, bazısında da cemî sigasıyla birçok gözüne işaret edilmektedir: ولتصنع على عيني،²² تجرى باعيننا²¹

18 Fetih sûresi, 10.

19 Şad sûresi, 75.

20 Yâsîn sûresi, 71.

21 Kamer sûresi, 14.

22 Taha sûresi, 39.

Peygamberden rivayet edilen bir hadiste ise, Allah'a iki göz izafe edilmiştir:

عن أبي هريرة عن النبي (صلم) ان العبد اذا قام في الصلاة قام بين عيني الرحمن²³

Bazı âyetlerde "yüz" den bahsedilmiş, Allah için bir "yüz" isbat edilmiştir: ويبيق وجه ربك ذوالجلال والاکرام²⁴

Bazı âyetlerde Allah'ın 'Arş üzerinde istiva ettiği belirtilmiştir: الرحمن على العرش استوى²⁵

Hazreti Peygamberden rivayet edilen bazı hadislerde ise Allah'ın, gecenin son üçte biri vakitlerinde dünya semasına indiği ifade edilmiştir:

ينزل ربنا تبارك وتعالى في كل ليلة الى سما الدنيا حين يبقى ثلث الليل الاخير
"Allah" فيقول: من يدعوني فاستجب له من يسألني فاعطيه من يستغفرني فاعف له.
Ta'âlâ, her gecenin son üçte biri vakitlerinde dünya semasına iner ve şöyle der: Kim bana duâ ederse, onun duâsına icabet ederim; kim denden isterse ona veririm; kim benden mağfiret dilerse ona mağfiret ederim"²⁶.

Zikrettiğimiz bu âyet ve hadisler yanında bazı âyetler daha vardır ki, bunlarla Allah, her türlü noksan sıfatlardan tenzih edilmekte ve hiç bir şeyin O'nun misli ve benzeri gibi olmadığı belirtilmektedir: ليس كمثل شيء²⁷

İşte İslâm tarihinde asıl müşkil bu gibi âyet ve hadislerle ortaya çıkmıştır. Tevhîdi isbat etmek için herşeyden önce Allah'ı tescim ve teşbihten tenzih etmek gerekmektedir. Fakat bu tenzih nasıl olmalıdır? Aslında bütün müslümanlar, Allah'ı her türlü noksan sıfatlardan tenzih etmişlerdir; bu bakımdan hepsi de tevhîd ehlidir. Fakat aklın hükmünü naklin beyanına tercih eden, bilhassa akıl ve nakil tearuz ettiği zaman akl nakle takdîm eden mutezile ve diğer bazı kelâm ehli, bu konuda diğer müslümanlardan farklı bir yol takip ederek, Allah'ın kendisine izafe etmiş olduğu isimleri muhtevî âyetler hakkında şu mütalâayı ileri sürmüşlerdir:

23 İbnü'l-Cevziyye, *eş-Şavâ'ıku'l-mursele* (Ebû Hurayra'dan naklen), s. 24.

24 Raḥmân sûresi, 27.

25 Taḥa sûresi, 5.

26 El-Buḥârî, el-Câmi 'u' s-Şaḥîḥ, I. 47 (K. Teheccud); Muslim, el-Câmi 'u' s-Şaḥîḥ, (K. Şalâti'l-musâfirîn) hadîs No. 168-170.

27 Şürâ sûresi, 11.

“Kur’ânı Kerimde “vech” (yüz), “a’yun” (gözler), “ayn” (bir göz), “ayneyn (iki göz), “cenb” (bir yan), “sâk” (bir bacak), “eyd” (eller), “yedeyn” (iki el), “yed’ (bir el) gibi isimler geçmektedir. Eğer bunları zâhirî manâlarıyla alacak olursak karşımıza bir yüzü, ve bu yüz üzerinde bir çok gözleri; bir yan, bu yan üzerinde bir çok elleri, ve nihayet bir bacağı olan bir şahıs çıkar. Dünyada bundan daha kötü surette olabilecek bir kimse görmemiştir”²⁸.

Bu mütalâa, akln, hangi yollarla nakli tekzib etmeğe çalıştığını göstermektedir. O akıl ki, önce Allah’ın varlığını ve birliğini kendine has metodlarıyla isbat ve tasdik ettiği gibi, peygamberleri, onlara gönderilen kitapları, ve bu kitapların Allah tarafından onlara vahyedildiğini kabul etmiştir. Mutezile, hiç olmazsa bu esaslarda diğer müslümanlarla hem fikir görünmektedir. Kur’ânı Kerimin Allah tarafından vahyedildiğini kabul edince, bu vahyin, elde mevcut mushaflardan farklı olmadığını ve zâhirinin insanlara hüccet olarak gönderildiğini de kabul etmek gerekmektedir. Gerek Kur’ânı Kerimde gelen âyetler ve gerekse Hazreti Peygamberden rivayet edilen hadisler bu kelâmın, diğer kelâmın en hayırlısı, en doğrusu, en güzeli ve en fasihi olduğuna şahadet eder. Allah bu Kelâmıla kullarını hidayete sevk etmiş, bu Kelâmıla inanan kimselere rahmet ve şifa vermiştir. Halbuki mutezile, yukarıda zikrettiğimiz mütalâasıyla, bu Kelâma en kötü ayıb ve kusuru isnâd etmiş, zâhirinin ve medlûlünün, yüzünde bir çok gözleri, cenbinde bir çok elleri ve hepsinin üzerine yüklendiği bir bacağı olan acayip ve kötü bir şahsı isbat ettiği iddiasında bulunmuştur. Daha açık ifadeyle, Allah’ın Kitabında kendisini vasfettiği şeylerin zâhirinin bu en kötü sıfatlara delâlet ettiğini ileri sürmüştür. Bu iddia şu demektir ki, Allah kendi Kelâmında, zâhir olarak kendisini en kötü sıfatlarla tavsif etmiştir.

Bu misal, tevhîdi isbat ve Allah’ı noksan sıfatlardan tenzih etmek için mutezile tarafından ileri sürülen akli delillerin manâ ve mahiyetini, ulaştırıcı neticeleri göstermek bakımından büyük bir ehemmiyeti hâizdir. Çünkü Kur’ânı Kerimde Allah’a zafe edilen ‘ilim, hayât, irâde, sem’, başar ve kelâm gibi diğer sıfatların nefiy ve ta’tilinde de cehmiyye aynı metodu takip ederek Allah’ın bu sıfatlarla tavsif edilemeyeceğini ileri sürmüşlerdir. Nitekim ilk mutezile kelâmcılarından olan Vâsıl İbn ‘Atâ’ “Allah için kadîm bir sıfat isbat eden kimsenin Allah’a şirk koşmuş ve iki ilâh ihdas etmiş olacağını” söylemiştir²⁹. Vâsıl’ın bu görüşü ile, Allah’ın, kendisini Kitabında ve Hazreti Peygam-

28 İbnü'l-Cevziyye, eş-Şava 'iķu'l-mursele, s. 20.

29 Bkz. Eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihâl, I. 46.

berin, O'nu hadislerinde vasfettiği sıfatlarla Allah'ı tavsif eden kimsenin kâfir olacağını ve müşebbiheden addedileceğini, çünkü Allah'ın kendisini vasfettiği sıfat âyetlerinin zâhîrinin teşbîhi ifade ettiğini ileri süren cehmiyye reislerinden Cehm İbn Şafvân'ın görüşleri arasında hiç bir fark yoktur³⁰. Bu görüşlerden anlaşılın manâ şudur ki, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Allah, Kitabında kendisini 'ilim, hayât, kudret, irâde, sem', başarı ve kelâm gibi mahlûkatta da bulunun, ancak noksan ve kusurlu olan bir takım sıfatlarla tavsif etmiştir; çünkü âyetlerin zâhîri buna delâlet eder. Halbuki akıl, Allah'ın noksan sıfatlardan münezzehe olduğunu kabul etmiştir. O halde zâhîri noksanlığa ve kusura delâlet eden âyetler akla muarızdır. Bu tearuzu önlemek için, onlara aklın hükmüne uyan, zâhîri manâları dışında başka manâlar aramak yani onları tevil etmek gerekir³¹. Nitekim mutezile, sıfat âyetlerini ve akıllarına aykırı düşen diğer âyetleri tevil ederek onlara kendi görüşlerine uygun mânalar vermeğe çalışmışlardır³².

30 Cehm'in sıfatlarla ilgili görüşleri hakkında bkz. Ahmed İbn Hanbel, *er-Reddu'ala l-Cehmiyye* (Eski İlahiyat Fakültesi Mecmuası, sayı 5-6), s. 282; el-Ğasımî, *Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*, s. 14.

31 Burada şu noktaya işaret etmek yerinde olur: Mutezile, yed, vech, 'ayn gibi Allah'a lzafe edilen bazı isimlerle diğer sıfatları isbat eden müslümanlara *müşebbihe* vasfını lâyük görürler, ve onları teşbîhle itham ederler. Fakat İbnü'l-Cevziyye, bazı ilim ehlinde naklen şu sözü tekrarlar: *ان كل معطل مشبه* "her muattıl müşebbihtir" (Bkz. *eş-Şava'ik.*, s. 21). Yani Allah'ın sıfatlarını nefiy ve ta'til eden herkes müşebbihedendir, çünkü yukarıda zikredilen misallerden anlaşılmalıdır ki, cehmiyye olsun mutezile olsun, sıfat âyetlerinin zâhîrinin teşbîh ve tecsimi gerektirdiğini ileri sürerken, bu neticeye, âyetlerde gördükleri sıfatları insanların sıfatlarına kıyas ettikten ve aralarında bir benzerlik gördükten sonra ulaşımlar ve sonra da bu sıfatları ta'til etmişlerdir. Yoksa Allah, kendisini bu sıfatlarla tavsif ederken elbetteki mahlûkatın sıfatlarını murad etmemiştir. Bu itibarla Allah'ın sıfatlarını ta'til eden cehmiyye, mutezile ve benzeri kelâm ehli, bu sıfatları önce insanların sıfatlarına teşbîh ettikleri için müşebbihe ismine daha çok lâyık olmaları gerekir; çünkü onlar için sıfatların ta'tili ancak teşbîhten sonra mümkün olmaktadır.

32 Bkz. El-Eş'arî, *e'l-Mağâlât*, I. 208. Meselâ bu tevellere göre "yed" kelimesinin manâsı "kudret" veya "nimet", "ayn" kelimesinin manâsı ise "ilim" dir. Mutezilenin tevil ve dolayısıyla reddettikleri âyetlerden biri de şudur: *وجوه يومئذ ناظرة الى رها ناظرة* "Yüzler (vardır ki) o gün (Kıyamet günü) terü taze olup Rablarını görecekler". Bu âyetle, mü'minlerin Kıyamet günü Rablarını görecekleri isbat edilmiştir. Fakat mutezile, mezkûr âyetin ru'yete delâlet edemeyeceğini, zira âyette geçen *الى* (ila) kelimesinin harfi cer olmadığını, bunun "nimet" manâsında kullanıldığını, *ناظرة* (nazra) kelimesinin de *نظر* (bakmak veya görmek) dan ismi fâil olmayıp *انتظار* (beklemek) dan *منتظر* (bekleyici) manâsına geldiğini ileri sürmüşlerdir. Bu açıklamaya göre âyet şu manâya gelmektedir: "Yüzler vardır ki, o gün terü taze Rablarının nimetini beklerler". (Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Talât Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar arasındaki münakaşalar*, s. 178) Kıyamet günü ru'yetin vukubulacağı Hazreti Peygamberden rivayet edilen sahih hadislerle de ifade edilmişse de, mutezile tarafından akla aykırı oldukları iddiasıyla kabul olunmamışlardır.

Mutezile nazarında âyetlerin, veya daha umumî ifade ile naklin, akla aykırı düşmesi, yahut akıl ile nakil arasında tearuz vukubulması halinde, aklın takdîm ve tercih edilmesi keyfiyeti *إذا تعارض العقل والنقل وجب تقديم العقل* "akıl ve nakil tearuz ettiği zaman aklın takdîmi gerekir" gibi bir prensibin formüle edilmesine yol açmıştır. Bu ibarenin ne zaman ve kimin tarafından vazolunduğuna dair kesin bir kayda rasthyamadık. Eş'arî mezhebi ile mutezile arasında akli ve nakli delillerin kullanılması yönünden bazı mukayeselere girişen müsteşrik I. Goldziher, aklın takdîmi konusunda eş'ariyye ile mutezile arasında bir râbitanın bulunduğuna işaret ettikten sonra şu ifadeye yer verir: Zamanımızda, çok kısa bir müddet önce vefat etmiş olan Mısırlı bir müftünün İslâm'da cidden büyük bir yer işgal eden mühim bir prensip vazettiğini görürüz. Bu prensip şudur: "Akıl ve nakil tearuz ettiği zaman aklın delâlet ettiği hüküm alınır"³³

Goldziher'in bahsettiği Mısırlı müftü, 1905 senesinde vefat etmiş olan Muḥammed 'Abduh'tur, ve mezkûr ibare, onun *el-İslâm ve'n-Naşrâniyye ma'a'l-'ilm ve'l-medeniyye* adlı kitabında yer almıştır³⁴.

Goldziher'in ifadesinden anlaşıldığına göre, mutezilede görülen müteâziz aklın dinî nassa takdîmi ile ilgili tatbikat, ilk defa Muḥammed 'Abduh tarafından bir kaide olarak vazolunmuş ve bu kaidenin İslâm'ın asıllarından biri olduğu ileri sürülmüştür. Goldziher, eğer yukarıda naklettiğimiz sözleriyle bu manâyı murad etmişse - ki sözlerini başka türlü anlamaya imkân yoktur - bu takdirde onun, mezkûr kaidenin cehmiyye (mutezile) tarafından vazolunduğunu farkedememiş olduğu neticesine varılır; çünkü aynı ibarenin cehmiyye tarafından kullanıldığını hiç olmazsa onlara nisbet edildiğini, Muḥammed 'Abduh'tan yedi asır kadar önce yaşamış olan İbn Kâyyim el-Cevziyye (Ö. 751/1350) nin ifadesinden anlıyoruz.

İbnu'l-Cevziyye, cehmiyye'ye karşı reddiye olarak yazdığı bir kitabında şöyle demektedir:

"... Cehmiyye der ki: Akıl ve nakil tearuz ederse aklın takdîmi gerekir. Çünkü tearuz halinde, ne aralarında telif mümkün olur, ne de her

33 Bkz. I. Goldziher, *el-'Aḳîde ve's-Şerî'a fi'l-İslâm*, (Mısır, ikinci tabı) s. 128.

34 Bkz. Adı geçen eser (Mısır 1373, et - Tab 'atu's-şâmine) s. 52. Muḥammed 'Abduh'un bu ibaresi şu başlık altında yer almıştır: İslâm'ın İkinci Aşlı: Tearuz halinde Aklın şer'in zâhirine takdîmi.

ikisini birden ibtal etmek; nakil takdîm olunamaz, zira akıl naklin aslıdır; eğer nakli takdîm edecek olursak onun aslı olan akıl bâtil olur; akıl bâtil olunca naklin de butlanı gerekir ki netice itibariyle hem akıl hem de nakil bâtil olmuş olur. Bu itibarla aklın takdîm edilmesi prensibi ortaya çıkar³⁵.

Bu ifadeler, mezkûr prensibin Muḥammed 'Abduh tarafından İslâm'ın aslı olarak vazedildiği yolunda Goldziher'in ileri sürdüğü görüşün gerçeğe uymadığını ortaya koymak bakımından büyük bir ehemmiyet taşır. Bunun diğer bir ehemmiyeti de, Muḥammed 'Abduh tarafından İslâm'ın aslı olarak takdîm edilen böyle bir prensibin, aslında cehmiyyeye ait olduğunu açıklamış olmasındadır.

Cehmiyye, bir takım inançlarından dolayı sunnet ehli tarafından tekfir edilmiş bir mezhebi temsil eder. Buna göre, böyle bir mezhep tarafından vazedilmiş bir prensibin, İslâm'ın aslı olarak kabul edilmesi veya ileri sürülmesi ne dereceye kadar doğru olur? Şüphesiz bu soru, meseleyi dinî açıdan inceleyenlerin akıllarına ilk gelen suallerden olacaktır. Fakat şunu açıkça belirtmek gerekir ki, bir görüşün, sadece o görüşe sâhip olanlara kıyasla red veya kabul edilmesi, insanı bazan yanlış neticelere ulaştırabilir; bazan doğru olan görüşlerin reddine, veya yanlış olan görüşlerin de kabulüne yol açabilir. Bu itibarla cehmiyyeye ait olduğunu kaydettiğimiz mezkûr prensibin üzerinde dururken, sırf cehmiyyeye ait olduğu yönünden değil, fakat bizatihi doğru vazedilip edilmediği yönünden ele alınması lâzımdır.

Filhakika, akıl ve naklin tearuzu halinde aklın nakle takdîm ve tercih edilmesi prensibinin İbnu'l-Cevziyye tarafından bu yönden ele alınarak tah-

35 Zâhiri manâları akla aykırı düştüğü iddiasıyla bazı Kur'an âyetlerinin tevili ve onlara başka manâlar bulma gayreti ilk defa cehmiyyede görülmüştür. İbn Teymiyye'nin Ahmed İbn Hanbel'den naklen verdiği bilgiye göre, ilk tevili kapısını açan şahıs Cehm İbn Şafvân olmuştur. Cehm'in mezhebi Ca'd İbn Dirhem vasıtasıyla gelen yahudi, sâbi'i ve müşrik görüşleriyle sumeni Hind feylesoflarının görüşlerinin bir karışımıdır (Bkz. İbn Teymiyye, el-Ak'îdetu'l-Ḥamaviyye, -Mecmû'atu'r-resâ'il -s. 425). Hierî 100 seneleri civarında Yunancadan yapılan tercemelerle Cehm'den gelen bu görüşlere yeni bazı görüşler daha karışmak suretiyle, ikinci Hierî asrın sonlarına doğru hadisçilerin "el-Cehmiyye" dedikleri ve Bîşr İbn Cıyâş el-Merîsî (Ö. 218 - 19 H.)nin önderliğini yaptığı, Kur'an âyetlerinin tevili esası üzerine kurulu bir sistem teşekkül etmiştir. Mutezile kelâmcularının geniş çapta faydalandıkları bu sistem, halk arasında dolaşan tevillerin kaynağı olduğu gibi, Ebû Bekr İbn Füre'ın Kitâbu't-te'vilât'ında, er Râzâ'nin Esâsu-t-takdîs'inde, el-Gazâll'nin kitaplarında ve diğer kitaplarda bu teviller bol bol zikredilmiştir (Bkz. İbn Teymiyye, adı geçen eser, s. 426). İbn'ul-Cevziyye'nin yu- karıda mezkûr sözü için bkz. Eş-Şavâ'ıku'l-mursele, s. 84.

lil ve tenkidinin yapıldığı görülmektedir. İbnu'l-Cevziyye, cehmiyyeye atfen yukarıda naklettiğimiz bu prensibin vaz'ındaki hataya işaret eder ve şöyle der:

“Bu taksim asıldan bătıldır. Doğrusu şöyle olmalıdır: İki sem'î (nakli) yahut iki akli, yahutta biri akli diğeri nakli iki delil tearuz ederse, bu delillerin her ikisi de ya kat'îdir, ya zannîdir; yahutta biri kat'î diğeri zannîdir. Eğer her ikisi de kat'î ise aralarında tearuz bulunmasına imkân yoktur; çünkü kat'î olan delil, medlûlünün de kat'î olmasını gerektirir. Anlayıştan mütevellid bir tearuz görülürse aralarının telif edilmesi lâzım gelir. Akıl sâhibi hiç kimsenin bunda şüphesi yoktur. Eğer iki delilden biri kat'î diğeri zannî ise, ister akli olsun ister nakli olsun, kat'î olan delilin takdimi gerekir. Her ikisi de zannî ise aralarından biri tercih edilir ve tercih edilen diğesine takdim edilmiş olur. Fakat akli ve nakli iki delil arasında tearuz isbat ettikten sonra, mutlaka akli olanın takdim edilmesi gerektiğini ileri sürmek hatadır ve bundaki fesad malûm ve vâzıhtır.

Bu taksime göre, eğer kat'î olan delil akli ise, takdim akli olan içindir; fakat akli olduğu için değil kat'î olduğu içindir. O halde akli olan delilin sırf akli olduğu için takdimi, veya sırf akli olduğu için tercihi hatadır. Keza nakli olan delilin sırf nakli olduğu için bırakılması veya reddi yine hatadır”³⁶.

Mısırlı Müftü Muhammed 'Abduh'un yukarıda naklettiğimiz “akıl ve nakil tearuz ettiği zaman akıl delâlet ettiği hüküm almır” şeklindeki ibaresini tasahih etmek lüzumunu hisseden talebesi Muhammed Reşid Ruzâ da şu açıklamayı yapmıştır:

“Yani kat'î olan akli delil, kat'î olmayan nakli delilin zâhiri ile tearuz ederse, kat'î olan akli delil almır. Akli delilin kat'îlik vasfı ile, gerek felsefecilerin ve gerekse kelâmcıların kat'î olmayan akli nazariyyatı bu kaidenin dışında kalır. Kat'î olan akli ve şer'î iki delilin tearuzuna ne dersiniz, denirse, Şeyhulislâm İbn Teymiye'nin dediği gibi, iki kat'î delilin tearuz etmiyeceğini, İslâm'da sahih olan menkûlün sarîh makûle daima muvafık olduğunu söyleriz. Aralarında tearuz bulunduğunu farzetmek bătıldır”³⁷.

36 Bkz. Eş - Şavâ 'ıku'l-mursele, s. 84.

37 Bkz. El-İslâm ve'n-Naşrâniyye, s. 52 (M. Reşid Ruzâ notu).

Muhammed 'Abduh'un ifadesiyle ilgili bu açıklama, İbnu'l-Cevziyye'nin Cehmiyyeye karşı ileri sürdüğü itirazın tekrarından başka bir şey değildir. Açıkça ifade edilmiştir ki, kat'î olan akli delil ile yine kat'î olan şer'î delilin birbirine muarız olmasına imkân yoktur. Daha doğrusu sahih olan nakil ile sarîh olan akıl, iki kardeş gibidirler ve birbirlerinden ayrılmazlar:

ولقد مكناهم فيما ان مكناكم فيه وجعلنا لهم سمعا و ابصارا و افئدة فما اغنى عنهم سمعهم ولا ابصارهم ولا افئدتهم من شيء اذ كانوا يجحدون بآيات الله و حاق بهم . ما كانوا به يستهزؤن .

Biz onları, sizi yerleştirmedığımız yerlerde yerleştirmiş, onlara kulak, göz ve kalb de vermiştik; fakat kulakları da, gözleri de, kalpleri de onlara fayda vermedi, alaya aldıkları şey onları sardığı halde, onlar yine Allah'ın âyetlerini inkârda ısrar ediyorlar³⁸. Zikrettiğimiz bu âyette de açıkça görüldüğü gibi, nakli ilmin dayanağı olan sem' (işitme) ve başara (görme) ile akli ilmin dayanağı olan fu'âd (kalp) aynı sırada yer almıştır. Bunu başka âyetlerde de görmek mümkündür: وقالوا لو كنا نسمع او وقالوا لو كنا نعلم لآتيناهم بآياتنا ان كنا لعابدين . "Dediler ki: Dinleseydik ve akıl etseydik cehennem ashabından olmazdık"³⁹. "Dinleyenler için bunda âyetler vardır"⁴⁰. "Akıl edenler için bunda âyetler vardır"⁴¹ "انهم الا ام تحسب ان اكثرهم يسمعون او يعقلون؟ ان هم الا كالانعام بل هم اضل سبيلا . Yoksa sen onların çoğunu dinler, yahut akıl eder kimseler mi sanıyorsun? Halbuki onlar hayvan gibidirler; belki onlardan daha sapıktırlar"⁴².

Misal olarak zikrettiğimiz bu bir kaç âyette Allah, sem' ve akli birleştirmiş, bütün delillerini ve bütün huccetlerini bu iki asla dayayarak ikame etmiştir. Bu bakımdan birini diğerinden ayırmak, veya birinin diğerini nakzedtiğini ileri sürmek mümkün değildir. Yazımızın baş taraflarında da işaret ettiğimiz gibi, Allah Ta'âla itikada taalluk eden bütün meselelerde akli olan

38 Ahkâf sûresi, 26.

39 Mülk sûresi, 10.

40 Yûnus sûresi, 67.

41 Bakara sûresi, 164; Ra'd sûresi, 4; Nahl sûresi, 12; Rûm sûresi, 24.

42 Furkân sûresi, 44.

delil ve huccetlerini akli- sem'î olarak biraraya getirmiş, gerek müşriklerin ve gerekse diğer dinlere mensup kavimlerin çeşitli iddialarını bu kesin delillerle hükümsüz kılmıştır. Meselâ tevhîdi isbat ederken şöyle demiştir:

ما اتخذ الله من ولد وما كان معه من اله اذاً لذهب كل اله بما خلق ولعلا بعضهم على بعض. سبحان الله عما يصفون. "Allah bir çocuk (yardımcı) ittihaz etmemiştir; O'nunla birlikte başka ilâh da yoktur. Eğer öyle olsaydı her biri kendi yarattığı ile bir tarafa çekilir ve birbirleri üzerine üstünlük kurardı. Allah, onların vasfettiklerinden münezzehtir"⁴³.

Bu veciz sözdeki kesin bürhan düşünülecek olursa illetten sâlim olan hangi akıl buna muarız olabilir? Hak olan ilâhın Hâlik (yaratıcı) ve Fâ'il (yapıcı) olması lâzımdır ki, kuluna fayda versin, zararı ondan defetsin. Eğer bu ilâhla birlikte başka ilâh da olsaydı onun da hâlik ve fâ'il olması gerekirdi. Fakat bu takdirde, biri diğerinin kendisine ortak olmasına rıza göstermez, ona kahretmek ve yegâne ilâh olmak kudreti varsa onu ortadan kaldırır ve tek başına kalırdı. Buna kudreti yoksa, ya yarattıklarıyla bir kenara çekilir, yahut öbürünün hükmü altına girerdi. Fakat hüküm altına giren bir ilâhın ilâh olma vasfı yoktur. Kendi yarattıklarıyla bir tarafa gitmesi ise, her birinin, kendine göre âleme bir düzen verme istekleri olacağından âlemin nizamı bir anda yok olurdu. Fakat akıl sâhipleri, yerlerin ve göklerin yaratılışındaki, gece ve gündüzün birbiri arkasından gelip gidişindeki ve bunun gibi diğer hâdisattaki nizamı, her birinin birbiriyle olan irtibatını görerek, hepsinin yalnız bir Müdebbiri, hepsinin yalnız bir Hâlik'ı olduğunu, O'ndan başka Rab bulunmadığını anlamakta güçlük çekmezler. Bu itibarla Allah Ta'âlâ, kendisine şirk koşanlara hitap ederek der ki *هذا خلق الله فارونى ماذا خلق الذين من دونه* "İşte bunlar Allah'ın yarattığıdır; O'ndan başkasının ne yarattığını bana gösteriniz"⁴⁴. Eğer halâ ilâhlarının bir şeyler yarattığını iddia ediyorsa, o şeyleri gösterinler; fakat onların bir şey yaratmaktan âciz olduklarını itiraf ederlerse onlara ilâh olarak bakmaktan vazgeçsinler. *قل أفرأيتم ما تدعون من دون الله. أرونى ماذا خلقوا من الارض ام لهم شرك فى السموات؟ ائتونى بكتاب من قبل هذا. De ki: Allah'ı bırakıpta tapmakta olduklarınızın ne iddiğini bana haber verin; onların yerden neyi yarattıklarını bana*

43 Mu'minün sûresi, 92.

44 Lokmân sûresi, 11.

gösterin. Yoksa onların göklerde ortakları mı var? Bundan evvel bir kitap, yahut bir ilim artığı varsa ve davanızda sâdık iseniz bana getirin”⁴⁵ Görüldüğü gibi Allah, kendisine şirk koşanlardan sem’î ve akli deliller talep ediyor. Fakat onlar bu delilleri getirmekten âciz kalınca, bütün kudret ve azametiyle yaratmadaki birliğini, ulûhiyetindeki birliğine huccet olarak ileri sürüyor ve diyor ki: “قل الله خالق كل شيء وهو الواحد القهار .” “De ki: Allah her şeyi yaratandır. O birdir. Kâinatın yegâne hâkim ve sâhibidir”⁴⁶

Hazreti Muhammed’in nübüvveti ve onun tarafından getirilen Kitap’la ilgili huccetler de yine akla hitap eden; kesin, vâzih ve aksini iddiada insanı âciz bırakan huccetlerdendir: ام يقولون افتراه قل فأتوا بعشر سور مثله مفتريات و ادعوا من استطعتم من دون الله ان كنتم صادقين “Yoksa (Kur’ânı Peygamber) kendisi mi uydurdu diyorlar? De ki: Öyleyse siz de onun gibi on sûre getirin, düzmece olarak. Allahtan başka kime gücünüz yetiyorsa onları da yardıma çağırın; eğer iddianızda doğru iseniz”⁴⁷. Kur’ân sûreleri gibi on sûre getiremezlerse, hiç olmazsa bir sûre getirsinler: وان كنتم في ريب مما نزلنا على عبدنا فأتوا بسورة من مثله و ادعوا شهداءكم من دون الله ان كنتم صادقين .

“Eğer kulumuz (Muhammed)e indirdiğimiz Kur’ândan şüphe ediyorsanız, onun benzerinden siz de bir sûre getiriniz ve (iddianızda) sâdık kimse-ler iseniz, Allah’tan başka şahidlerinizi de (bu iş için yardımcı) çağırınız”⁴⁸. ام يقولون افتراه ؟ قل : فأتوا بسورة مثله و ادعوا من استطعتم من دون الله . ان كنتم صادقين . “Yoksa onu (Peygamber) kendisi mi uydurdu, diyorlar? De ki: Öyle ise (iddianızda) doğru iseniz siz de onun benzeri bir sûre (meydana) getiriniz. (Bunun için) Allahtan başka gücünüzün yettiği (güven-diğiniz) kim varsa onları da (yardıma) çağırınız”⁴⁹.

Allah Ta’âlâ bu âyetleriyle, Kur’ânı Kerîmden şüphe edenlere emrediyor ve diyor ki: Mademki bu Kitab’ın Allah Kelâmı olduğuna inanmıyorsunuz; o halde onun sûreleri gibi yalnız bir sûre meydana getirin; ve eğer getiremez

45 Ahkâf sûresi, 4.

46 Ra’d sûresi, 16.

47 Hüd sûresi, 13.

48 Bakara sûresi, 23.

49 Yûnus sûresi, 28.

âciz kalırsanız, güvendiğiniz, taptığınız hangi mahlûk varsa onları da yardıma çağırın. Fakat bu açık ve kesin davet karşısında ellerinden hiç bir şey gelmiyen iddiacıların aczini, her zaman ve mekânda geçerli olarak yine bütün azametiyle tescil ediyor ve şöyle diyor: *قل : لئن اجتمعت الانس والجن على ان يأتوا بمثل هذا القرآن لا يأتون بمثله ولو كان بعضهم لبعض ظهيرا.* “De ki: İnsanlar ve cinler, bu Kur’ân gibi (bir kitap) getirmek için birleşseler ve birbirlerine de yardımcı olsalar, yine onun gibisini (meydana) getiremezler”⁵⁰.

Zikretmiş olduğumuz bu misaller, Kur’ânı Kerimin akli delilleri ve kat’î bürhanları tazammun eden ve muarızlara bu çeşit delillerle karşı koyan bir Kitap olduğunu göstermektedir. Bu delil ve bürhanlarla isbat edilen gaye, Kitaptaki nasslardan anlaşılan manâdır. Bu manânın akla aykırı olduğunu ileri sürerek tevîl yolu ile onu aslından çıkaran kimse, hem akla, hem nakle bühâtan etmiş olduğu gibi, hasmına karşı kullanacağı sahih bir delili de yok etmiş olur. Çünkü tevîlden sonra sarîh menkûlün yerini tevîl edilmiş menkûl alır. Sarîh makûl ise, makûl zannedilen tevîl edilmiş manâ ile iptal edilmiş demektir.

Yine, nassın getirdiği manânın akla aykırı olduğunu ileri sürerek tevîl yolu ile onu aslından çıkaran kimse, Peygambere ve onun peygamberlik görevine bühâtan etmiş olur. Çünkü Kur’ânı Kerimde gelen âyetlerden öğrendiğimize göre Hazreti Peygamber, İslâm Dinini tebliğ etmekle görevlendirilmiştir:

وما على الرسول الا البلاغ المبين “Peygamberin vazifesi, apaçık tebliğden başkası değildir”⁵¹

يا ايها الرسول بلغ ما انزل اليك من ربك “Ey Peygamber, Rabbından sana inzal olunanı tebliğ et”⁵²

Hazreti Peygamber, tebliğ görevini, Rabbinin dilediği şekilde ifa etmiş, veda haccında bunu müslümanlara hatırlattığı zaman, onlar buna şahadet etmişler; Hazreti Peygamber ise parmağını havaya kaldırarak “ya rabbî şahid ol” sözlerini tekrarlamıştır. Bu husus gözönünde bulundurularak, akla aykırı düştüğü gerekçesiyle Allah’ın sıfatlarını isbat eden âyetlerin manâlarını teb-

50 İsrâ sûresi, 88.

51 Nûr sûresi, 54.

52 Mâ’ide sûresi, 70.

dil ve tağyîr yolu ile nefiy, Allah'ın âhirette mü'minler tarafından görüleceğini açık sûrette ortaya koyan delilleri aynı gerekçe ve aynı yolla red, kaderi, Allah'ın Arş üzerinde istivasını, gecenin belirli zamanlarında yer semasına nü-zûlünü yine bu yollarla inkâr edenlere şu akli deliller ileri sürülebilir: Hazreti Peygamber bunları Rabbından aldığı emirle tebliğ etmiştir. Tebliğ işinde iki şık vardır: Ya Hazreti Peygamber, Rabbinin kendisine vahyettiklerini doğru olarak müslümanlara tebliğ etmiştir; yahutta tebliğinde sâdık olmamıştır. İkinci şık akla aykırıdır; çünkü akıl Peygamberin nübüvvetini kabul etmiştir. Nübüvvetin kabulü, yalanın ondan nefyini gerektirir. Aksine, Peygamberin hilâf-ı hakikat konuştuğuna inanmak, nübüvvetin inkârı demektir. Nitekim yukarıda tebliğle ilgili olarak zikrettiğimiz âyetin devamı da bunu açıkça göstermektedir: *يا ايها الرسول بلغ ما انزل اليك من ربك وان لم تفعل فما بلغت رسالته*. "Ey Peygamber, Rabbından sana inzal olunanı tebliğ et. Böyle yapmazsan peygamberlik vazifesini yapmamış olursun"⁵³.

Hazreti Peygamberin, Rabbından aldığı vahiyleri aynen tebliğ ettiği kabul edildikten sonra, bu vahiylerin doğru ve gerçek olanı aksettirdiğini de kabul etmek gerekir. Bu takdirde doğru ve gerçek olanın akla muarız olduğunu ileri sürmek mümkün değildir. Eğer vahiylerin doğruyu aksettirmedikleri ileri sürülürse, bu takdirde dinin, insanlara bâtil olan inançları tavsiye ve telkîn ettiği neticesine varılır ki, akln daha önce kabul ettiği bir takım esasları, bu defa inkâr etmesinden başka bir şey değildir.

Zâhirî manâsı akla aykırı düştüğü iddiasıyla bazı naklin tevili ve ona başka manâlar bulma gayreti, Kur'ân âyetlerine taalluk eden bir husustur. Eğer bu gayreti harekete getiren âmil nazarı dikkata alınmazsa, onun, akln gerçeğe ulaşmak için giriştiği basit ve masum bir faaliyetten ibaret olduğu zannına varılır; zâhiren de böyledir. Fakat tevilin manâ ve mahiyetinden önce, cehmiyye (mütezele) elinde onun tatbikine yol açan asıl âmil gözönünde bulundurulursa, bu takdirde tevilin, akln kabul edemeyeceği bir manâ ile geldiği zannolunan âyeti red, ve onun yerine akla uygun bir nassı ikame etme gayreti olduğu anlaşılır. Bu bakımdan, zâhirî manâsıyla tevîl, cehmiyyenin, Kur'ân âyetlerini açıktan reddetme gayretlerini gizliyen bir perde vazifesi görmüştür. Eğer yaşadıkları devir, bu âyetlerin akla aykırı oldukları gerekçesiyle reddini müsait karşılayan bir devir olsa idi, şüphesiz cehmiyye, böyle bir perdeye lüzum görmez, reddi gereken nassı büyük bir cesaretle reddederdi. Nitekim

dinin kaynağı olmak bakımından Kur'ânı Kerîmin yanında yer alan hadisler hakkına cehmiyye, tevîl perdesine lüzum hissetmemiş, onları, uyduruldukları iddiasıyla reddetmiştir.

Mutezilenin hadîs ve hadîsçiler karşısındaki mevkiinden bahseden Ahmed Emîn şöyle demektedir: Bu mezhebin akla tanımış olduğu tam hâkimiyetten neş'et eden bir yanı da, prensiplerini vazedip onlara gerçek bir imanla bağlandıktan sonra, bu prensiplere aykırı düşen âyetleri tevîl, hadîsleri ise inkâr etmeleri ve bunları büyük bir cür'et ve sarahatle yapmalarıdır. Bu sebeple, onların hadîs karşısındaki mevkileri, çok defa, onun sıhhatinden şüphe, bazan da inkâr edenlerin mevkileridir. Çünkü bunlar, akıl üzerinde hadîsin değil, hadîs üzerinde aklın hükmünü kabul ederler⁵⁴.

Meşhur mutezile imamlarından en-Nazzâm'ı anlatırken de el-Câhîz'dan naklen şöyle der: Eğer (en-Nazzâm'm) aklı, hadîsle rivayet olunan hakikatı kabul etmezse, hadîsi garîb bir şiddetle inkâr eder. Meselâ kedilerin medhi, köpeklerin de zemmi hakkında ve birincisini ikincisine tafdîl eden bir çok hadîs nakledilmiştir. İslâm'da kedi sevilir; artığı temizdir. Köpek ise mekrûhtur; artığı da pistir. Bununla beraber en-Nazzâm aklına dayanır, hadîsçilere hitap ederek şöyle der: "Kediyi köpeğe tercih edip Peygamberden köpeğin öldürülmesi, kedilerin ise bakılıp terbiye edilmesiyle ilgili hadîsler rivayet ettiniz. Bununla beraber, kedinin bütün faydası fareleri yemesinden ibaret. Halbuki o, sesi ve güzelliği için besediğiniz çeşitli kuşlarımızı da yer. Evinizdeki zararlarından dolayı affınıza mazhar olsa bile komşunuzun evindeki zararlarından dolayı onu affedemezsiniz. Bunlara ilâveten kedi, akrep yılan, çeşitli pis böcek ve haşaratla bir çok zehirli şeyleri yediği halde siz kalkıp kedinin artığı temiz, köpeğinki ise pis diyorsunuz. Köpeğin faydaları sayılamıyacak kadar çok olduğu halde bununla yetinmeyip söylediklerinizi peygamberinize izafe ediyorsunuz". Bu şiddetli ve açık cür'eti görüyorsunuz. Bunları nakleden el-Câhîz bile, en-Nazzâm'ı medhederken kendini tutamıyarak "Allah en-Nazzâm'a ve onun görüşünde olanlara rahmet etmez" demek zorunda kalmıştır...⁵⁵

Ahmed Emîn'den naklen zikrettiğimiz bu haberde görüldüğü gibi, mutezile imamı en-Nazzâm'm aklı, kedi ile köpeği mukayese ettikten sonra, köpeğin faydalarının kedininkilerden daha çok olduğu neticesine vararak, Hazreti Peygamberden gelen kedinin medhi ile ilgili rivayetleri reddetmiş, sonra da dinin bu konuda vazettiği hükmü bâtlı saymıştır. Bu bakımdan en-Nazzâm'm aklı

54 Bkz. Zuha'l-İslâm, III. 85.

55 Aynı eser, III. 1116 - 117.

ile, "kader" i reddeden ve reddettiği için kaderle ilgili hadisleri de merdûd sayan mutezili 'Amr İbn 'Ubeyd'in aklı arasında hiç bir fark görülmemektedir. 'Amr İbn 'Ubeyd, yirmiye yakın sahabî tarafından Hazreti Peygamberden rivayet edilen "bir kimse anasının karnında kırk gün kaldıktan sonra kan pıhtısı haline gelir..."⁵⁶ hadisi hakkında şu iddiayı ileri sürmüştür: "Eğer bu hadisi el-A'meş naklederken işitseydim ona yalancı olduğuna söylerdim. İbn Vehb naklederken işitseydim cevap vermezdim. 'Abdullah İbn Mes'ûd naklederken işitseydim kabul etmezdim. Peygamber söylerken işitseydim reddederdim. Allah böyle söyleseydi O'na da derdim ki: Sen bu esas üzere bizden mîsak almadın"⁵⁷

Kaderin reddi ile ilgili olan bu söz, her ne kadar 'Amr İbn 'Ubeyd'in sözü ise de, bu sözle ortaya konmak istenen görüş, aslında bütün kaderiyyenin veya bütün mutezilenin görüşüdür; çünkü kaderiyye olsun mutezile olsun kaderi reddetmek hususunda hemfikirdirler ve esasen mutezile, kaderi reddettiği için kaderiyye ismiyle de şöhret kazanmıştır. Yukarıda naklettiğimiz haber dahî mutezilenin, akla aykırı olduğu gerekçesiyle kaderi reddederken, aslında onu isbat etmiş olan âyet ve hadisleri de nasıl reddetmiş olduklarını açıkça göstermektedir. Fakat böyle akılların, bazan, dini de külliyyen reddettikleri gözönünde bulundurulursa, dinî meselelerde akulla takviye edilmiş sahih imanın gerçek bir ölçü olabileceğini kabul etmekten başka çare görülmemektedir.

56 Hadisin tamamı şöyledir: Bir kimse anasının karnında 40 gün kaldıktan sonra kan pıhtısı haline gelir; sonra et ve kemik teşekkül eder. Bundan sonra Allah ana rahmine bir meleik gönderir. Bu meleğe şu dört emir verilmiştir: Doğacak olan insanın rızkı; eceli; asi olacağı; veya muti olacağı. Allah'a kasem ederim ki, içinizden biri, veya bir kimse, Cehennem ehlinin işini işler; öyle ki, Cehenneme girmesine bir kulaçlık bir mesafe kalır; fakat kitap (kader) öne geçer ve o kimse Cennet ehline yaraşır bir iş işleyerek Cennete girer. Bir başkası Cennet ehlinin işini işler; Cennete girmesine bir iki kulaçlık bir mesafe kalır; fakat kitap öne geçer ve o kimse, Cehennem ehline yaraşır bir iş işleyerek Cehenneme girer". Bu hadis el-Buhârî (el - Câmi' u' s-Şaḥîḥ, VII. 210) ve Muslim (el-Câmi' u' s-Şaḥîḥ IV. 2038) tarafından nakledildiği gibi, en-Nesâî, Ebû Dâvûd, et-Tirmizî ve İbn Mâce'nin *Sunen*'lerinde de yer almıştır.

57 'Amr İbn 'Ubeyd'in bu sözü için bkz. el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫ u Bağdâd*, XII. 172.